

Союзтар. Союзтарның морфология саринаң көрiмнерi. Союзтарның тузалары

Союзтар — ол чоохтағның членнерiн, хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтарын, тексттегі чоохтағларны палғалыстырчатхан полызығлығ сөстер:

1) *Пiр кўн чоохтасчалар, iкi кўн чоохтасчалар, че пiр чөпке кил полбинчалар* (ИТ). Мында **че** союз чоохтағның төбiй сказуемайларын палғалыстырча.

2) *Пайаа пiр чул полган, че ол ырах халган* (НД). **Че** союз хадыл чоохтағларның чардыхтарын палғалыстырча.

3) *Суг полза, чарирчых. Че пу хыри-пазы чох иде хастай парган чазыда суг даа тогаспиныбысты* (НД). **Че** союз ал-алынча чоохтағларны палғалыстырча.

Хакас тiлiнде союзтар көп ниместер паза удаа тuzаланылбинчалар. Оларның орнына алғым киректелчелер идiлiстiң аймах-пасха формалары, послелогтар, кизегестер, хозымнар. Че литература тiлi тилiпчеткенi сылтаанда, хоос паза тiлбестег литература тохтабин өсчеткеннеңер, амғы хакас синтаксизi алғыдылча, аннаң хада союзтар саны өсче, оларның көрiмнерi хозылып одырча: **тiп, хайзы, аннаңар, таң** паза ан.п.

Союзтар чоохтағның членi полбинчалар. Олар сөстернiң паза хадыл чоохтағларның чардыхтарының аразындағы аймах-пасха синтаксической теелiстернi таныхтапчалар.

Союзтарның функциязын удаа теелiстiг местоимениелер (*кем, ниме, хачан, хайди, нога, хайда, хайзы, хайдаг, хайдаң, нинче, хайдар*, паза ан.п.), наречиелер (*аннаң, пiрде... пiрде*), кизегестер (*даа/дее, зе*) толдырчалар.

Союзтарның морфология саринаң көрiмнерi

Морфология пүдiзi хоостыра союзтар **олаңай** паза **хадыл** полчалар.

Олаңай союзтар пір төстіктең пүтчелер: *паза, че, а, тізең, алай, алай ба, пірде, аннаңар, сынап, тіп.*

Хадыл союзтар ікі паза аннаң даа көп төстіктердең пүткен полчалар: *аның үчүн, андағ полбаза, іди полбаза.*

Союзтарның тузалары

Союзтар синтаксической теелістерні таныхтапчалар. Союзтарның *грамматической* паза *лексической* тузалары пар полча.

Союзтарның *грамматической тузазы* — ол синтаксической единицаларның палғалысчатхан оңдайларын көзітчеткені. Грамматической тузалары хоостыра союзтар тинни паза теести палғалысты таныхтапчатханнарға чарылчалар.

Союзтарның *лексической тузазы* — ол синтаксической теелістернің ол-пу тузазын көзітчеткені. Андағларның санына кірчелер: орың, тус, пөгін, сылтағ, чарыдығ, тиннестіріс паза ан.п. тузалар паза оларның көрімнері. Көзідімге алза, *алай* союз мындағ *лексической тузалығ* полча:

1) **пөліс.** Нинче-нинче чоохтағның алай төөй членнернің пірсі ле киректелчеткенін, таллағны таныхтапчатхан синтаксической чардыхтарны палғалыстырча: *Син алай мин. Алай ол парыбыссын, алай минің мында паза чызым даа чох полар.*

2) **хоза.** Хоза искіріг чілі чоохталчатса, киректелче: *Стол үстүнде чахсы көр. Алай ілгөрде...*

3) **тоғырлас:** *Ит, алай көрер ниме көрерзің.*

Идер тоғыстар

1. **Хығырыңар. Союзтарны табыңар. Олар чоохтағда нимее киректелчелер? Союзтарның морфология саринаң көрімнерін таныхтаңар.**

1. Мин аның азахтарын паза холларын сыйбапчам. 2. Иир сабылыбысхан, че күн ам даа өтиг чарыпча. 3. Хараа улуғ наңмыр чаап партыр, аның үчүн чоллар палғастал партырлар.

2. Чоохтағларны пазып алыңар. Союзтарның алтын сиип салыңар. Оларның чоохтағда нимее киректелчеткенін чоохтаңар.

1. Айдо, анымчохтазып, істінде чарылызарға даа көөленмин арах тапсаан, че аны позы позында ла сағын салған. 2. Оолағас аар-пеер хылчаңнаан, че аның хойы хайда-да, аспах озарина, ас парған полған. 3. Амды Якын Айдоның на ыырчызы нимес, че ол Чохырахтың даа хынмас чабал ыырчызы пол парған. 4. Торка, Айдочағох осхас, чалчы кізі полған, че аның чазы ла Айдолинаң улуғ.

3. Хығырыңар. Союзтарны табыңар, тузазын чарыдыңар.

1. Аат хустар пістің чонда тикке ле чоохха кірбеен. Олар хақан даа ікөлеңнер аннаңар ынағ ирепчіні «аат ирепчі» тічеңнер. Аны харғасчы хус тидірлер аның үчүн аатты өдірерге улуғ хыйалға саналча.

4. Союзтарны табыңар. Олар олаңай алай ба хадыл полчатханын үстүнде пазыңар.

Часхының чалахай күні турча. Танычах өң-пазы тадылығ чыстар ағылча паза чалбах чазыда хусхачахтарның үннері истілче. Пірееде парчыхтар хурт-хоос теер чөрчелер, пірееде көк тигірде турналар субалыс парчалар. Ирте часхыда прай нима позының тоғызын пілче, че ала саасханнар ла ніндіг көрглеп аал аразын ибірчелер. Хустар уйа чазапчалар, хайзы аңнар, тізең, іннерін асчалар паза харныларын тосхырарға күн тооза чазы ибір чөрчелер.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі.

Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.

3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.

4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.

5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.